

2.4. Геополітичні впливи на трансформацію країн Центральної Азії

Нові незалежні держави Центральної Азії чверть століття живуть за принципово нових порівняно з попередньою добою умов: у статусі суверенних держав, у вирі радикального транзиту від соціалізму до капіталізму, у ситуації докорінних змін у системі міжнародних відносин, геополітичних та геостратегічних обставин як регіонального, так і глобального масштабу. У пошуках моделі існування, яка б дала змогу забезпечити новий алгоритм балансу та стабільності, всім їм доводиться стикатися з викликами першопрохідців, зокрема, з такими, як нерозуміння з боку близьких і далеких сусідів, геополітичні непорозуміння, конкуренція. Вивільнившись з-під опіки СРСР, від контролю союзного центру, ці країни борються за виживання, торуючи, за визначенням очільника Туркменістану, власний шлях «до розвитку і процвітання», до «епохи могутності і щастя» своїх народів⁵⁵.

Серед причин кризового стану вивільнених від диктату Кремля держав можна виокремити:

- складний процес переходу на ринкові засади з жорстко централізованої радянської системи;
- введення Російською Федерацією ринкових цін на нафту і газ, на всю власну продукцію;
- тиск і диктат Росії, пряме втручання у внутрішні справи держав-сусідів, шантаж як засіб зовнішньої політики;
- відмова Росії від дотацій колишнім республікам;
- необхідність переорієнтації зовнішньоекономічних зв'язків на ринки інших країн;

⁵⁵ Президент Гурбангулы Бердымухамедов провёл конференцию молодежи страны. 06.04.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.turkmenistan.gov.tm/?id=10751>

– боротьба за лідерство на пострадянському просторі загалом, та в субрегіонах СНД зокрема;

– конкуренція на ринках, яка посилилася внаслідок сумісності застарілого технічного обладнання, низькоякісних технічних характеристик, які гальмують розвиток окремих країн, нівелюючи заходи з просування на світовий ринок;

– гальмування спільних економічних проєктів, через квотування російської продукції, вилучення з товарних груп низки номенклатурних позицій, несправедливий розподіл преференцій, нав'язування правил гри за російським сценарієм і в російських інтересах.

У складі колишнього СРСР країни Центральної Азії належали до числа республік, які дотувалися із союзного бюджету. Після здобуття державної незалежності їм довелося шукати сильних зовнішніх партнерів, які можуть захистити, підтримати, і на яких вони у переважній більшості орієнтувалися за радянської доби. Такою точкою відліку для країн регіону стала Російська Федерація, яка для них є великою, багатою, авторитарною ядерною державою. Саме Росія диктувала «правила поведінки» у радянському минулому, саме вона намагається це робити і нині, претендуючи на провідну роль в Євразії. Сьогодні країни Центральної Азії залежні від Москви і у безпековому, і в економічному вимірах.

Одна з важливих причин, яка спонукала більшість держав зробити «російський» вибір, обумовлена їхнім географічним розташуванням, певною замкненістю у серединній Азії і відсутності виходу до світового океану. Батько американської геополітики А. Мехен у роботі «Вплив морської сили на історію (1660–1783)» (1890) обґрунтував важливість географічного фактору для формування політичних інтересів держави та її геополітичної орієнтації. За А. Мехеном географічний фактор формує геополітичний потенціал, значною мірою визначаючи потужність держави. З шести виокремлених критеріїв могутності на першу позицію учений виводив географічне положення, відкритість морям, наявність морських комунікацій тощо. Одним із ключових критеріїв, на думку аналітика, є характер політичної влади, її спроможність або неспроможність забезпечити морську могутність держави⁵⁶. Навіть враховуючи той факт, що світові координати з часом зазнали певних змін, визнаємо, що морські/річкові шляхи є визначальним фактором розвитку будь-якої держави. Інший американський геополітик Н. Спикмен також підтримував подібну ідею, вважаючи, що «в географії лежать ключі до проблем воєнної і політичної стратегії»⁵⁷.

⁵⁶ Mahan A. T. *The Influence of Sea Power Upon History: 1660–1783*. – Forgotten Books, 2016. – 636 p.

⁵⁷ Gray C. S. Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order // *Journal of Strategic Studies*. – 2015. – Vol. 38. – P. 873–897.

Морські шляхи і користування ними створили не одну розвинену державу, їхня відсутність диктує державам другорядність і, як правило, відсталість. Країни без виходу до моря не могли вийти на ринки збуту, віднайти потрібну сировину, дешево – водяними шляхами – розповсюдити і продати власну продукцію тощо.

Увесь час після розпаду СРСР Москва розглядає пострадянську територію як власний геополітичний простір, як сферу російських інтересів та впливу, зокрема як ринок збуту неконкурентоспроможної продукції, а також сировинного додатку і джерела робочої сили. У геополітичному розумінні Росія вважає пострадянський простір власним історичним надбанням, створеним ще Російською імперією.

Нове розуміння Росією своєї ролі на пострадянському просторі було закріплено у затвердженому президентом Росії Б. Єльциним 14 вересня 1995 р. документі «Стратегічний курс Росії з державами-учасниками СНД»⁵⁸, де територію країн СНД було оголошено простором стратегічних інтересів Росії, які вона захищатиме та підкреслено право Росії захищати своїх співвітчизників в країнах СНД будь-якими засобами. Зазначені положення означають пряме втручання у внутрішні справи суверенних держав, несуть їм пряму загрозу.

Цим документом, затвердженим указом російського президента, Росія фактично підтвердила попрання норм міжнародного права у відносинах з державами СНД, не визнання їхнього суверенітету і територіальної цілісності, не дотримування принципу невтручання у внутрішні справи держав.

У документі було перераховано конкретні форми і методи, за допомогою яких Росія намагалася реалізувати головну політичну задачу – приборкати, «не відпустити» колишні радянські республіки, не дати їм можливості самостійного розвитку. В документі вказано, що вирішувати ці питання Росія намагатиметься з урахуванням ситуації у кожній з держав СНД. Концептуально важливою є норма документа з розділу «III. Національна безпека» яка чітко фіксує, що у розумінні РФ кордон всього простору є спільним кордоном, який країни мають захищати.

В указі президента РФ також у категоричній формі заявлено про неприпустимість третім державам мати власні інтереси у країнах СНД і дано вказівку відповідним структурам, при взаємодії із трети країнами добиватись розуміння з їхнього боку того, «що цей регіон перш за все є зоною інтересів Росії»⁵⁹.

⁵⁸ Указ Президента Российской Федерации от 14.09.1995 г. № 940 Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами – участниками Содружества Независимых Государств. – [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/8307/print>

⁵⁹ Там же.

У середині 1990-х років нападкам з боку Росії піддавалася і договірно-правова основа багатосторонніх відносин між пострадянськими країнами. Так, 15 березня 1996 р. нижня палата парламенту Росії Державна дума виступила з черговою (після заяв про Крим і м. Севастополь, 1992 і 1993 рр.) вимогою: скасувати Біловезькі угоди про розпад СРСР і відмінити утворення СНД. При цьому російські парламентарі ухвалили два документи: «Про поглиблення інтеграції народів, які були об'єднані в СРСР, і скасування постанови ВР РРФСР від 12 грудня 1991р.» та «Про юридичну силу для Російської Федерації – Росії результатів референдуму СРСР від 17 березня 1991 р. з питання збереження Союзу РСР». У цих документах визнано неправомірним денонсацію договору про створення СРСР 1922 р. і прийняття угоди про створення СНД. Біловезькі домовленості оголошено такими, що не мають юридичної сили⁶⁰. Однак, оскільки Біловезькі угоди були у свій час ратифіковані російським парламентом, то депутати нижньої палати без згоди вищої палати парламенту РФ – Ради Федерації та дозволу президента не були правомочні денонсувати зазначені документи. Справу було припинено після втручання президента РФ із загрозою про розпуск парламенту, оскільки, на думку Б. Єльцина, подібні рішення були спробою не лише зашкодити СНД, а й ліквідувати державність власне Росії.

Надалі з метою закріплення за собою важелів впливу на країни пострадянського простору Росія активно ініціювала утворення нових субрегіональних об'єднань поза СНД, такими є Митний союз (1995), ЄврАзЕС (2001–2014), ОДКБ (2003), СЕП (2003), Євразійський економічний союз (ЄАЕС, 2015). Аналізуючи процеси, що відбуваються в регіоні, можна дійти висновку, що всі названі утворення виявилися неповноцінними об'єднаннями. Одним не вистачає правової основи для розвитку всеосяжної діяльності та утвердження у світовій системі міжнародних координат, іншим – економічної і політичної могутності, що вивело б об'єднання на міжнародний простір інтеграційного спілкування на паритетних засадах. У межах цих об'єднань навколо Росії згрупувалися у першу чергу Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан.

Інші країни обрали шлях дистанціювання від російських намірів, як наприклад, Туркменістан, який оформив й офіційно закріпив власний нейтралітет (з 12 грудня 1995 р.). Не виконання у межах СНД більшості прийнятих угод, неспроможність країн до консолідованої інтеграції і взаємопідтримки спричинили у 1990-х рр. пошуків інших

⁶⁰ Постановление Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации от 15 марта 1996 г. № 157-II ГД «О юридической силе для Российской Федерации – России результатов референдума СССР 17 марта 1991 г. по вопросу о сохранении Союза ССР». – [Електронний ресурс]: http://lawrussia.ru/texts/legal_185/doc185a837x809.htm

регіональних об'єднаних моделей на пострадянському просторі. Такими альтернативними форматами стали ЦАС та ГУАМ.

Так, 30 квітня 1994 р. Киргизія, Казахстан та Узбекистан підписали Договір про створення єдиного економічного простору (Центральноазіатський Союз), а 10 січня 1997 р. – Договір про вічну дружбу. Внаслідок прийнятих рішень планувалось, що Киргизстан мав забезпечувати країни-учасниці електроенергією, Казахстан – нафтою й нафтопродуктами, Узбекистан – природним газом. Тісна економічна співпраця між цими країнами мала б сприяти врегулюванню питання розрахунків за питну воду, що постачається з Киргизії в усі азіатські країни СНД. У 1998 р. до об'єднання приєднався Таджикистан і воно було перейменоване на Центральноазіатське економічне співтовариство (ЦАС). Після приєднання у 2004 р. до організації Росії вона перестала бути альтернативним форматом співпраці держав регіону і була ліквідована у 2005 р. у зв'язку зі створенням ЄврАзЕС.

Держави, незгодні з російським домінуванням на пострадянському просторі, з ініціативи України об'єдналися також у міжнародну організацію ГУАМ, яка з огляду на низьку економічну і політичну спроможність, виявилася доволі слабкою. Єдиним представником Центральної Азії у цьому об'єднанні у 1999–2005 рр. був Узбекистан, який шукав формату дистанціювання від Росії.

У всіх ініційованих Москвою інтеграційних організаціях Росія має переваги у чисельності голосів під час прийняття рішень, а також інші переваги. У ЄАЕС Росія має переважну кількість голосів (квоту) при вирішенні питань союзу – 57% порівняно із своїми партнерами: Білорусь і Казахстан мають по 21,5% голосів. Нагадаємо, що в ЄврАзЕС Росія мала 40% голосів, а її партнери по 12,5% і 7,5%. Тобто, для ЄАЕС Росією збільшено кількість власних переваг в процесі прийняття рішень при голосуванні. Крім того, з 01 вересня 2010 р. набула чинності Угода про встановлення і застосування порядку зарахування і розподілу сум увізних мит зборів (інших мит, податків і зборів, що мають еквівалентну дію), за якою (ст. 5) нормативи ввізних мит для кожної Сторони встановлюються у таких розмірах: Білорусь – 4,7%, Казахстан – 7,33%, Російська Федерація – 87,97%⁶¹.

Прорахунки зроблені Москвою під час вироблення формату існування ЄврАзЕС були зумовлені геополітичними інтересами Росії. У результаті цей союз не зміг ефективно функціонувати: ЄврАзЕС не вдалося

⁶¹ Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: «Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом». Аналітична довідка щодо умов співробітництва між Україною та Митним союзом Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації. – Кабінет Міністрів України, лист № 2965/0/2–11 від 18.03.11. – С. 17.

вирівняти ввізні мита на більшість товарів, країни-члени не узгодили фінансові політики, не запроваджено єдиної транзитної політики, не запроваджені транспортні коридори, не узгоджені позиції щодо вступу в СОТ, що учасники ЄврАзЕС заявили як основну мету об'єднання. Наскільки Росія врахувала ці свої помилки у проєкті ЄАЕС покаже час.

Дезінтеграційні й відцентрові процеси на пострадянському просторі дедалі даються взнаки. Підтвердженням цього є військові дії Росії проти Грузії у 2008 р. та України з 2014 р., торговельні війни, політичний та економічний шантаж з боку Москви всіх держав-учасниць інтеграційних організацій.

Наполовину центральноазійською за своїм складом є створена з ініціативи Москви Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ) членами якої на сьогодні є Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Білорусь та Вірменія. У 2009 в межах ОДКБ р. були створені Колективні сили оперативного реагування (КСОР), одночасно Росія ініціювала утворення трьох військових ударних угруповань ОДКБ – Східноєвропейського (російсько-білоруського), Кавказького (російсько-вірменського) і Центральноазіатського (Росія, Казахстан, Узбекистан, Киргизія, Таджикистан). Останнє було утворене для забезпечення безпеки в Центральній Азії на випадок нападу ззовні⁶².

Проте ОДКБ виявилась не готовою протистояти загрозам безпеці країн-членів, які носять не військовий характер. Це особливо наочно продемонстрували масові заворушення в Киргизстані 2010 р., які завершилися поваленням режиму президента К. Бакієва. ОДКБ відсторонилась від врегулювання цього конфлікту.

На політичний і геополітичний вибір країн Центральної Азії значною мірою впливає економічний чинник: російський бізнес поступово опановує простором Центральної Азії, де економічне середовище знайоме і підприємства коштують не більше чверті своєї справжньої ціни, що пов'язано з тотальною недооцінкою компаній країн регіону, а також зі значною корупцією. Так, у Казахстані російський капітал представлено 10,7 тис. російськими компаніями (2014 р.), в Узбекистані – понад 900 компаніями (2015 р.), у Киргизії – 600 компаніями (2016 р.)⁶³.

⁶² Организованная неприступная группировка. ОДКБ создает мощный ударный кулак в Центральной Азии // Коммерсант. – 2009. – 29 мая.

⁶³ В Казахстане зарегистрировано более 10,5 тыс. российских компаний – торгпред РФ. 05.11.2014. – [Електронний ресурс]: http://www.inform.kz/ru/v-kazahstane-zaregistririvano-bolee-10-5-tys-rossijskih-kompaniy-torgpred-rf_a2713539; Более 90 предприятий с участием инвестиций из РФ создано в Узбекистане. 20.01.2016. – [Електронний ресурс]: <http://ru.sputniknews-uz.com/economy/20160120/1595249.html>; У российского бизнеса в Киргизии есть перспективы, но... 17.03.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.ritmearasia.org/news-2016-03-17-u-rossijskogo-biznesa-v-kirgizii-est-perspektivy-no-22448>

У Казахстані, Киргизії та Таджикистані діють російські військово-ві бази, які залишились з часів СРСР і які є військовим, політичним та символічним фактором значної присутності Росії в регіоні. Зокрема, у Казахстані є 5-й випробовувальний космодром (у складі Байконуру), полк транспортної авіації у м. Костанай, окремий радіотехнічний вузол Космічних військ РФ у м. Приозерськ, полігон Сари-Шаган, 20-а окрема вимірювальна станція РВСП ЗС Росії; у Киргизії – авіабаза Кант, випробовувальна база протичовнового озброєння у м. Каракол, вузол зв'язку ВМФ у с. Чалдовар, автономний сейсмічний пункт в Майлуу-Суу; у Таджикистані – 201-а військова база (м. Душанбе, Курган-Тюбе, Куляб), Оптико-електронний комплекс «Вікно» («Нурек»). Причому за найбільші свої бази у Таджикистані та Киргизії Росія не платить.

Суттєвим чинником впливу на регіон стали зовнішньополітичні фактори. Якщо проаналізуємо стан міжнародних відносин на пострадянському просторі протягом чверті століття, то констатуємо постійну боротьбу між США і Росією за вплив у регіоні. Зростання зацікавленості американською стороною регіоном СНД, у першу чергу, як транзитним маршрутом, а також як полем геополітичної конкуренції з Росією спричинили посилення присутності тут США.

З початком у 2001 р. міжнародної військової операції в Афганістані у Центральній Азії з'явилися американські військові бази (авіабази Карши-Ханабад в Узбекистані у 2001–2005 рр. та Манас в Киргизії у 2001–2014 рр., військовий центр Шорабад у Таджикистані (з 2011 р.). Американська політика демонструє жорсткий прагматизм, чітку спрямованість на реалізацію власних геополітичних інтересів. Поки велися широкомасштабні іракська та афганська кампанії, територія країн регіону була потрібна американцям для облаштування військових баз, дозаправки літаків, розміщення військових контингентів тощо. Із завершенням військових операцій потреба у подібних транзитних точках зникала, бази консервувалися або передавалися у користування країні, де вони розташовані. Також у 2001–2013 рр. в аеропорту м. Душанбе (Таджикистан) діяла невелика французька авіабаза, а у 2001–2015 рр. в м. Термез (Узбекистан) діє авіабаза ФРН⁶⁴.

Також у країнах Центральної Азії було відкрито різноманітні американські представництва, збільшилися інвестиції в економіку. Стратегічні інтереси США в ЦА вперше були позначені у 1997 р. в спеціальній доповіді Держдепу Конгресу США. Загалом впродовж 1998–

⁶⁴ Кутнаева Н. Иностранные военные базы на территории постсоветской Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2010. – Т. 13. – Вып. 2. – С. 82–93.

2005 рр. США надали країнам регіону в якості допомоги 1 млрд дол.⁶⁵. Однією зі структур, покликаних сприяти демократизації регіону став створений у 1997 р. Американський університет в Киргизстані (з 2002 р. – Американський університет у Центральній Азії).

Регіон Центральної Азії входить до сфери геополітичних інтересів як Росії, так і Китаю, а тому інтереси цих держав зіткнулися у конкуренції за регіональне лідерство. Конкурують між собою і китайські та російські економічні і політичні проекти. Так, КНР запропонувала запровадити зону вільної торгівлі у рамках Шанхайської організації співробітництва (ШОС), а Росія реалізує проект митного союзу Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), частина країн якого є також і учасниками ШОС.

Водночас РФ та КНР шукають і формати взаємовигідної співпраці у Центральній Азії. Підписанням Угоди про співробітництво з питань безпеки між ШОС і ОДКБ у 2007 р. підтверджено і закріплено партнерські наміри спільної діяльності цих структур в Євразії. Зважаючи на те, що учасники ОДКБ і ШОС взяли на себе спільну відповідальність за мир і стабільність в азіатському регіоні СНД (2005 р.), а також на те, що Росія і Китай поглибили стратегічне партнерство і розширили співпрацю (Декларація про стратегічне партнерство і Угода про співробітництво 2005 р.), можна передбачити, що взаємодія ОДКБ і ШОС у майбутньому поглиблюватиметься. Проте в разі суперечностей між РФ та КНР, спричинені переважно боротьбою за лідерство в регіоні) може виникнути ситуація, коли ці структури дублюватимуть або навіть заважатимуть одна одній.

Китайська Народна Республіка активно бореться за посилення своєї присутності і впливу у Центральній Азії. І зустрічає певне розуміння з боку еліти країн регіону. «Ми розуміємо, що всі китайські кредити є зав'язаними і означають імпорт технологій з КНР. Однак китайські технології значно кращі і дешевші російських! Ви (тобто Росія) за останні 20 років розучились будь-що виробляти, крім турбін і зброї, а Китай – майстерня світу. І якщо він дає дешеві кредити та й технології – ми візьмемо і ще спасибі скажемо», – говорять високопосадовці з центральноазіатських країн⁶⁶.

Економічна активність Пекіна в Середній Азії почала зростати з середини 1990-х рр., коли місцеві уряди почали шукати диверсифікаційні ринки збуту власної продукції. Особливої актуальності це питання

⁶⁵ Тофан А. В. Стратегические интересы США, России и Китая в Центральной Азии на современном этапе // Интерактивная наука. – 2016. – № 10. – С. 86–90. – [Електронний ресурс]: https://interactive-science.media/ru/article/115199/discussion_platform

⁶⁶ Между рублем и юанем. 11.06.2012. – [Електронний ресурс]: <http://www.kommersant.ru/doc/1947318?themeID=1293>

набуло після газових воєн Росії з Білоруссю і Україною, коли стало зрозуміло, що Москва має намір перетворитися на енергетичну наддержаву і задля реалізації цієї мети використовує транзит енергоносіїв як політичну зброю.

У 2000-і рр. Пекін уклав договори про стратегічне партнерство з Казахстаном, Таджикистаном і Узбекистаном, внаслідок чого китайська присутність у регіоні посилилася, а китайський капітал у країнах Центральної Азії почав діяти активніше і результативніше.

Почин поклав Казахстан, де у 2006 р. запрацював нафтопровід Ата-су-Алашанькоу, який транспортує казахську нафту в КНР. У трубопроводу з'явилася і своя ресурсна база, контрольована найбільшою китайською нафтогазовою держкомпанією CNPC. 2005 р. вона купила компанію PetroKazakhstan за \$4,18 млрд. (33% були перепродані «Казмунайгазу») ⁶⁷. Тут варто згадати, що під час переговорів щодо цього проекту, які почалися наприкінці 1990-х рр., Пекін став просувати ідею створення регіональної організації в сфері безпеки. Маршрут майбутнього трубопроводу мав пролягти через неспокійний Синьцзян-Уйгурський автономний район КНР, і Пекін був зацікавлений у максимальній співпраці сусідів у боротьбі з трьома викликами: сепаратизмом, екстремізмом і тероризмом. Так, у 2001 р. на світ з'явилася ШОС.

У 2009 року Експортно-імпорتنний банк Китаю надав Казахстану пов'язаний кредит у \$10 млрд. В обмін на нього китайський нафтогазовий гігант CNPC отримав доступ до багатьох цікавих нафтових проектів, включаючи половину компанії «Мангистаумунайгаз», яка контролює третину казахстанського роздрібного ринку нафтопродуктів.

Наступним китайським мегапроектом у регіоні став газопровід з Туркменії до Китаю. 2006 р. Пекін і Ашхабад підписали перші документи, а вже в грудні 2009 р. по трубі протяжністю понад 1830 км (через Узбекистан і Казахстан) був пущений перший газ ⁶⁸. З пуском у 2014 р. 3-ї нитки газопроводу його потужність склала 55 млрд кубометрів газу на рік ⁶⁹, проте вже зараз Пекін планує збільшити пропускну здатність до 60 млрд. До цього ж трубопроводу будуть підключені родовища газу на шельфі Каспію, що належать Казахстану.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Туркменія відкрила газопровід в Китай в обхід Росії. 14.12.2009. – [Електронний ресурс]: <https://lenta.ru/news/2009/12/14/open/>

⁶⁹ В г. Ашхабаде состоялось 13-е заседание Координационного комитета по эксплуатации газопровода «Туркменистан-Узбекистан-Казахстан-Китай», 28.09.2015. – [Електронний ресурс]: <http://neftegaz.ru/news/view/141884-V-g-Ashhabade-sostoyalos-13-e-zasedanie-Koordinatsionnogo-komiteta-po-ekspluatatsii-gazoprovoda-Turkmenistan-Uzbekistan-Kazahstan-Kitay>

Із цього ж часу розпочався і приплив китайської робочої сили, поширення освітніх програм китайського спрямування тощо. Поступове економічне опанування центральноазіатськими територіями відбувається через запроваджену Китаєм систему «м'якої сили» («soft power»). Це відбувається через купівлю акцій підприємств з видобутку і переробки корисних копалин, переважно нафти і природного газу; будівництво транспортної інфраструктури, переважно залізниць і сухопутних логістичних центрів; розбудову й переоснащення зрошувальної системи, яка простягається на територію автономного Синьцзян-Уйгурського району Китаю.

Не всі кроки Пекіна у регіоні сприймаються однаково позитивно. Зокрема з 1998 р. Китай та Казахстан ведуть дискусію про правовий статус та поділ ресурсів транскордонних рік, Астана занепокоєна, що дії КНР на цих річках можуть загрожувати екології Казахстану. Зокрема, незадоволення Казахстану викликало будівництво Китаєм у 2000-х рр. каналів Чорний Іртиш-Карамай та Іртиш-Урумчі, які забирають з Іртиша 6 кубокілометрів води на рік. Тоді як Іртиш є джерелом питної води для 4 млн казахстанців, на річці стоять міста Усть-Камевогірськ, Павлодар, Семей, його вода використовується для водопостачання Астани й Караганди. Водночас на р. Ілі, яка впадає в озеро Балхаш Китай будує 13 водосховищ і 59 гідроенергетичних вузлів. За підрахунками казахської сторони, щорічно китайці забирають з Ілі близько 15 кубокілометрів води, і цей забір постійно зростатиме. На думку гідрологів, збільшення забору води бодай на 10% призведе до того, що Балхаш, втрачаючи воду, може розділитися на два водоймища, як це сталося з Аральським морем, а одна його частина висохне⁷⁰.

Проблем Казахстану додає несанкціонований широкий потік китайських трудових мігрантів. Так, станом на 2014 р. в Казахстані офіційно проживало понад 300 тис. китайських громадян⁷¹. Ситуація, що склалася з мігрантами, пояснюється слабкою заселеністю казахстанських територій: щільність населення в Казахстані складає шість осіб на квадратний кілометр, тоді як у КНР – 140 осіб. Китайська сторона всіляко заохочує переселенців і мігрантів, фінансуючи із цією метою багато економічних і соціальних проектів.

З перших кроків незалежного існування нові незалежні держави Центральної Азії зіткнулися з низкою невирішених за часів СРСР проблем. Найбільш гострою з них виявилася питання державних кор-

⁷⁰ Арал номер два. Как Китай превращает Казахстан в пустыню. 23.01.2013. – [Електронний ресурс]: <https://lenta.ru/articles/2013/01/23/irtysh/>

⁷¹ «Женюсь на казахке!» Почему китайцы рвутся в Казахстан? 06.01.2017. – [Електронний ресурс]: <https://365info.kz/2017/01/zhenyus-na-kazashke-pochemu-kitajtsy-rvutsya-v-kazhstan/>

донів. Адже у радянський період панував волюнтаристський підхід у питанні визначення кордонів радянських республік, це відбувалося без врахування місць розселення різних етнічних груп, що проживали на цих територіях, конфесійного чинника, географічних особливостей місцевостей тощо.

Кордони між колишніми радянськими республіками були скоріше віртуальними, ніж реальними, часто відсутніми на географічних картах і не позначеними на місцевості. Оскільки встановлювались ще за часів Російської імперії, для асиміляційної політики якої кордони між загарбаними землями лише заважали і були непотрібними. До сьогодні невіршеність кордонних питань є болючою темою практично всіх нових незалежних держав.

Так, чимало спірних прикордонних ділянок мають Киргизстан і Таджикистан. Така ситуація провокує контрабанду наркотиків, зброї, конфлікти між місцевими жителями тощо. Лише у 2000 р. між країнами була створена міжурядова комісія з питань демаркації та делімітації майже тисячокілометрового кордону. Станом на початок 2016 р. сторонами було делімітовано 520 км кордону, а 396 км залишались проблемними⁷². Ділянка кордону між Баткенською обл. Киргизстану й Согдійською обл. Таджикистану залишається не врегульованою з технічних причин: кожна з сторін наполягає на необхідності використання під час проведення кордону різних карт регіону⁷³. Ситуація ускладнюється тією обставиною, що у цьому районі на таджицькій прикордонній території перебувають киргизькі анклави, а у киргизькому прикордонні – таджицькі. Як наслідок, лише впродовж 2012–2015 рр. уздовж неописаної лінії відбулося 78 зіткнень і конфліктів між місцевими жителями через доступ до пасовищ, води, доріг⁷⁴. Також неодноразово виникали сутички і між прикордонниками.

Також періодично загострюються територіальні суперечки Узбекистану з Таджикистаном. У 2000 р. узбецька сторона навіть замінувала гірські ділянки кордону з Таджикистаном через загрозу проникнення бойовиків Ісламського руху Узбекистану, а у 2001 р. з метою протидії проникненню екстремістів з Афганістану з ініціативи Ташкента між країнами було введено візовий режим. До 2002 р., Таджикистан і Узбекистан визначили близько 86% лінії спільного

⁷² Киргизстан и Таджикистан делимитировали 520 км границы. 15.01.2016. – [Електронний ресурс]: http://www.vb.kg/doc/332515_kyrgyzstan_i_tadjikistan_delimitirovali_520_km_granicy.html

⁷³ Таджикиско-кыргызская граница – конфликты в отсутствие карт. 15.11.2016. – [Електронний ресурс]: <https://centre1.com/tajikistan/tadzhiksko-kyrgyzskaya-granitsa-konflikty-v-otsutstvii-kart/>

⁷⁴ Киргизия-Таджикистан: граница расходится по старым швам. 16.12.2015. – [Електронний ресурс]: <http://p.dw.com/p/1HOcc>

кордону. Переговори щодо спірних ділянок фактично були припинені з 2009 р. й активізувались лише після смерті президента Узбекистану І. Карімова у 2016 р.⁷⁵ На території Таджикистану розташовано кілька узбецьких анклавів, а на території Узбекистану один таджицький, що також створює низку проблем. Постійною конфліктною точкою є прикордонне Фархадське водосховище.

Незадоволення Ташкенту викликає «водна політика» Киргизстану, який, будучи водним монополістом регіону, вирішує, скільки і кому виділити води. Неделімітованою залишається і чверть киргизько-узбецького кордону на якому постійно виникають прикордонні конфлікти, у першу чергу навколо Орто-Токойського водосховища, яке знаходиться на території Киргизії, але у радянські часи будувалось коштами Узбецької РСР, а також гори Унгар-Тоо. Зараз на території Киргизії перебуває чотири узбецьких анклави – Сох, Шахімардан, Чон-Гара і Таш-Добе, а в Узбекистані є киргизький анклав Барак. Періодично на цих територіях відбуваються конфлікти. Станом на 2016 р. сторонами було делімітовано 76,5% кордону, не погодженими залишились 324 км кордону на 58 ділянках на думку киргизької сторони і 63 – на думку узбецької. Ситуація ускладнюється тим, що кожна із сторін користується картами різних років⁷⁶.

Проблема невизначеності кордонів веде до глибинних загроз існуванню держави: кордони стають предметом зазіхання з боку інших держав, терористичних груп, різноманітних бандитських формувань, пов'язаних з несанкціонованим продажем зброї і наркотрафіками, з терористичними загрозами. Так у 1999 р. із території Таджикистану через Киргизію в Узбекистан намагались прорватись близько 1 тис. бойовики Ісламського руху Узбекистану.

У низці центральноазіатських країн складна внутрішня ситуація. Зокрема у м. Ош на півдні Киргизії у 1990 та 2010 рр. виникали значні міжетнічні сутички між узбекам та киргизами. У 2010 р. лише за офіційними даними в Оші загинуло 447 чол. і 75 тис. узбеків були змушені втікати в Узбекистан⁷⁷.

Уряд Узбекистану побоюється активізації релігійних течій на півдні Киргизії, а також впливів «Ісламської держави», до якої, як повідом-

⁷⁵ Душанбе и Ташкент обсудили пограничный вопрос. 01.06.2017. – [Електронний ресурс]: <http://avesta.tj/2017/06/01/dushanbe-i-tashkent-obsudili-pogranichnyj-vopros/>

⁷⁶ Кыргызстан и Узбекистан готовятся окончательно согласовать границы. 18.04.2017. – [Електронний ресурс]: <https://kloop.kg/blog/2017/04/18/kyrgyzstan-i-uzbekistan-gotovyatsya-okonchatelno-soglasovat-granitsy/>; Как Кыргызстан и Узбекистан начали согласовывать границы. 16.11.2016. – [Електронний ресурс]: <https://kloop.kg/blog/2016/11/16/nesoglasovannye-uchastki-kyrgyzsko-uzbekskoj-granitsy-chto-izvestno/>

⁷⁷ «Все боятся повторения тех событий». Как пять лет назад узбеки были вынуждены бежать из Киргизии. 11.06.2015. – [Електронний ресурс]: <https://lenta.ru/articles/2015/06/11/osh/>

ляють джерела Інтернет, в Сирію виїхали сотні киргизів і приєдналися до «Ісламської держави»⁷⁸. За повідомленнями офіційних узбецьких ЗМІ, бойовики Ісламського руху Узбекистану у 2014 р. також приєдналися до бойовиків «Ісламської держави»⁷⁹, а у 2015 р. присягнули ІД. Загальна кількість узбеків у лавах «Ісламської держави» за різними даними складає від 200 до 6 тис.⁸⁰ У самому Узбекистані за звинуваченням у причетності до «Ісламської держави» станом на осінь 2016 р. було арештовано понад 200 громадян⁸¹.

Узбекистан практично закритий для виїзду громадян за кордон, а тих, хто виїхав на заробітки, оголошують в розшук. Таких заробітчан вже близько 40 тисяч осіб. Серед розшукуваних спецслужбами громадян Узбекистану, ті, хто воює в Сирії, Іраку, а також такі, хто був відсутній в країні більше року. В разі знаходження і арешту такої особи, вона потрапляє за ґрати. За домовленістю Узбекистану з РФ, російські спецслужби передають узбецьким властям затриманих громадян Узбекистану, що працювали у Владивостоці та інших віддалених місцевостях Росії. Також, за релігійними звинуваченнями у тюрмах перебуває понад 13 тисяч осіб⁸².

З початку 1990-х рр. почав суттєво зростати ісламістський вплив і у Казахстані, особливо у його західних областях. Окрім терористичних нападів в самому Казахстані, близько 250–300 казахів воюють на боці «Ісламської держави» в Сирії⁸³.

Взаємини між новими незалежними країнами Центральної Азії ускладнюють постійні торговельні війни. Так, 2013 р. Узбекистан припинив постачання таджицькій стороні газу, який складав 95% всього необхідного цій країні обсягу. Більшість підприємств (ТАЛКО, цементний завод) були змушені перейти з газу на вугілля. В результаті економічної блокади Таджикистану товарообіг між країнами скоротився з 300 млн дол. у 2007 році до 2,1 млн у 2014 році. Узбекистан виступає проти будівництва Таджикистаном Рогунської ГЕС на річ-

⁷⁸ Колективно в небезпеці. Проблема тероризма в Киргизії обговорили за закритими дверями. 14.04.2017. – [Електронний ресурс]: https://lenta.ru/articles/2017/04/14/putin_kirgiziya/

⁷⁹ Ісламское движение Узбекистана» заявило о присоединении к ИГ. 06.10.2014. – [Електронний ресурс]: <http://www.mk.ru/politics/2014/10/06/islamskoe-dvizhenie-uzbekistana-zayavilo-o-prisoedinenii-k-ig.html>

⁸⁰ Отряд имени «Имама Бухари» дал присягу верности главе «Талибан» и получил фетву воевать против «Исламского государства». 10.08.2015. – [Електронний ресурс]: <https://www.ozodlik.org/a/27179883.html>; «ИДУ» самоликвидировалось, его боевики примкнули к «ИГ». 07.08.2015. – [Електронний ресурс]: <https://www.ozodlik.org/a/27174697.html>

⁸¹ При длительном отсутствии на территории Узбекистана вы можете оказаться в «черном списке». 22.11.2016. – [Електронний ресурс]: <https://rus.ozodlik.org/a/28131460.html>

⁸² Там же.

⁸³ Атака исламистов в Казахстане. Новый фактор дестабилизации. 07.06.2016. – [Електронний ресурс]: <http://politrussia.com/world/islamisty-v-kazakhstan-379/>

ці Вакш, притоці Амудар'ї, яка, на переконання узбецької сторони, змінить баланс водних ресурсів і завдасть значної школи узбецькій економіці⁸⁴.

Існує ряд проблем і між Киргизією та Казахстаном. Так, у 2010 р., у відповідь на повне блокування казахами кордону керівництво Киргизії повністю зупинило спуск води з Кіровського водосховища, звідки підживлюється річка Талас. Після цього Казахстан пішов на часткове послаблення прикордонного контролю, що пояснюється помітною залежністю його сільського господарства від киргизьких водних ресурсів⁸⁵. У 2011 та 2012 рр. Казахстан вводив обмеження на ввезення молока і молочних продуктів з десяти киргизьких молочних заводів через зруйновану систему ветеринарного контролю в Киргизії⁸⁶, а у 2011 р. підняв на 40% мита на ввезення киргизьких кондитерських виробів, зробивши їх неконкурентоспроможними на казахському ринку⁸⁷.

Приєднання Киргизії у 2015 р. до Євразійського економічного союзу не вирішило проблему. Після відміни фітосанітарного контролю у межах ЄАЕС Казахстан з 1 січня 2017 р. ввів обмеження на транзит киргизької м'ясної і молочної продукції в Росію через неможливість гарантувати якість продукції. Тепер транзит можна здійснювати лише залізничним транспортом, і відповідно, обсяги киргизької продукції на ринках Казахстану суттєво скоротились⁸⁸.

Низку претензій висуває Казахстан з приводу «недружньої економічної політики» Російської Федерації, яка періодично шантажує країну торгівельними війнами⁸⁹. Казахстан у відповідь в продовж 2013–2016 рр. вводив обмеження на ввезення російських автомобілів,

⁸⁴ Таджикистан и Узбекистан: надежда на примирение. – [Електронний ресурс]: <http://eurazvitiye.org/publication/20150310>; Война за воду. Таджикистан и Узбекистан на грани конфликта. 24.11.2016. – [Електронний ресурс]: <http://www.capital.ua/ru/publication/79529-voyna-za-vodu-tadzhikistan-i-uzbekistan-na-grani-konflikta#ixzz4jDcGUKNT>

⁸⁵ Казахстан и Киргизия: «торговая война» или конфликт частных интересов? 27.05.2016. – [Електронний ресурс]: <https://www.ritmeurasia.org/news-2016-05-27---kazakhstan-i-kirgizija-torgovaja-vojna-ili-konflikt-chastnyh-interesov-23761>

⁸⁶ Казахстан разрешил ввоз молочной продукции десяти заводов Кыргызстана. 26.12.2011. – [Електронний ресурс]: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazakhstan-razreshil-vvoz-molochnoy-produktsii-desyati-204585/; Казахстан ввел ограничения на ввоз молока из Кыргызстана. 03.10.2012. – [Електронний ресурс]: <https://tengrinews.kz/markets/kazakhstan-vvel-ogranicheniya-na-vvoz-moloka-iz-kyrgyzystana-221296/>

⁸⁷ Казахстан на 40% повысил таможенные пошлины на импорт кондитерских изделий из Кыргызстана. 21.11.2011. – [Електронний ресурс]: <http://inozpress.kg/news/view/id/34975>

⁸⁸ Как Казахстан и Киргизия в рамках ЕАЭС спорят из-за молока и мяса. 18.01.2017. – [Електронний ресурс]: <http://p.dw.com/p/2VupY>

⁸⁹ Султангалиева А. Казахстан и его соседи: возможности и ограничения. Доклад, Апрель 2016 г. – Астана-Алматы, 2016. – С. 38. – [Електронний ресурс]: http://iwerp.kz/files/attachments/article/2016-04-25/kazakhstan_i_ego_sosedi_vozmozhnosti_i_ogranicheniya.pdf

будівельних матеріалів, будівельної арматури, акумуляторів, продуктів харчування, продукції птаховиробництва, бензину і дизельного пального⁹⁰.

Західні санкції, введені проти Росії у зв'язку з її агресією проти України, падіння цін на нафту призвели до знецінення російського рубля, що негативно впливає на казахський бізнес. Як наслідок, зростає незадоволення власне бізнесменів та погіршуються відносини Казахстану з Росією загалом.

Підбиваючи підсумок викладеному вище, зазначимо:

Росія, яка відчуває загрозу з боку світових потуг, намагається використати пострадянський регіон у своїх геополітичних інтересах, спираючись на тиск і шантаж, ігноруючи при цьому засади міжнародного цивілізованого буття.

Стратегія Москви щодо «збирання колишніх республік» в єдине ціле під проводом Кремля, є приреченою на провал, адже фактично всі об'єднавчі проекти, започатковані Росією на пострадянському просторі не були реалізовані як задумувалось. Одним не вистачало динаміки, іншим – перспектив розвитку. Створити міцний військово-політичний та економічний союз нових незалежних держав на застарілій основі за принципом «розділяй і володарюй» не вдалося.

Країни Центральної Азії, що і в царській Росії, і в Радянському Союзі були економічно дотаційними і відсталими, з 1991 року нарешті отримали свободу вибору. І знову «загнати» їх у табір, який назву «соціалістичний» поміняв на «російський», навряд чи вдасться.

Центральноазіатський регіон, який із запізненням зіткнувся з хвилею відродження, нині перебуває на стадії хворобливого перехідного періоду, пошуку власного шляху добробуту, розвитку національної ідентичності і в цілому національного відродження. Починаючи з доволі низького економічного старту, який заклала в основу їх економік радянська централізована система управління, сьогодні вони зіткнулися поза власними проблемами – з викликами світового масштабу. Така непроста ситуація, до якої додається географічна замкненість, диктує їм пошук вірогідних заможних партнерів, у всіх регіонах світу.

Домінуючою тенденцією розвитку на пострадянському просторі були дезінтеграційні процеси як на регіональному, так і субрегіональному рівнях. У відносинах між більшістю нових незалежних держав

⁹⁰ Казахстан снял ограничения на импорт бензина из России. 06.11.2013. – [Електронний ресурс]: <https://tengrinews.kz/markets/kazakhstan-snyal-ogranicheniya-na-import-benzina-iz-rossii-244972/>; Казахстан и Россия ведут торговую войну. 17.04.2015. – [Електронний ресурс]: <http://russian.eurasianet.org/node/62026>; Торговые барьеры: Казахстан намерен ввести эмбарго на товары из России. 23.09.2015. – [Електронний ресурс]: <http://www.rosinform.ru/torgovlya/89164-torgovyebaryer-kazakhstan-nameren-vvesti-embargo-na-tovary-iz-rossii/>

виникли гострі суперечності, які проявлялися часом в конфліктній формі, а у деяких випадках приводили до воєнних зіткнень.

Політико-економічна ситуація в країнах Центральноазіатського регіону обтяжена внутрішніми проблемами. Навіть країни, що володіють значним сировинним потенціалом, як Казахстан і Туркменістан, без впровадження реальних реформ потерпають від поступового вичерпання екстенсивних інструментів розвитку.

Сьогодні Центральна Азія стоїть на порозі змін, прогнозувати вектор розвитку яких доволі складно. Ймовірність єдиного сценарію розвитку ситуації для всіх країн регіону видається не реалістичною. Існують досить серйозні відмінності, починаючи від ступеня стійкості режимів і закінчуючи специфікою політичної культури цих країн.

Для найбільш уразливих у соціальному вимірі країн, таких як Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан за певних умов загроза «афганізації» внутрішньополітичної ситуації залишається актуальною. Проте поширений в експертних колах сценарій «арабських революцій» для країн Центральної Азії навряд чи можна розглядати як неминучість через системні відмінності в соціально-економічних укладах арабських і центральноазіатських країнах. Зокрема, «тюльпанова революція» та політична криза у Киргизії 2005 р. не викликали «ефекту доміно» та революційного резонансу у регіоні.

Триваюча світова криза та наявність сильних сусідів (що також перебувають у кризових умовах), які практикують «м'яке» втручання у внутрішнє і зовнішнє життя центральноазіатських держав гальмує і розмиває їхній поступальний розвиток та модернізацію.

Отже, Центральна Азія вступає в нову історичну та геостратегічну фазу, коли з усією очевидністю проявляються нові ризики і виклики вже глобального масштабу, у той час, як невіршеним залишається цілий комплекс внутрішніх і міждержавних застарілих проблем.